

RUS İŞGALİNDEN ÖNCE ERZİNCAN'DA ERMENİ FAALİYETLERİ

Yrd. Doç. Dr. N. FAHRİ TAŞ *

Berlin anlaşmasına kadar Türkler ile Ermeniler arasında bir husumetin olmadığı konusunda yerli ve yabancı ilim adamları ittifak etmektedirler. Öyleyse, Anadolu'da Ermeni olaylarının çıkmasına sebep olan hususlar nelerdir? Bu konuda yapılan araştırmalarda ortak olan görüşleri üç noktada toplamak mümkündür.

1- Berlin Anlaşması'nı imzalayan devletlerin, bu anlaşmanın 61. maddesine koyduğu hükümlerle Ermenilere bir devlet kurdurma vaadinde bulunmalarıdır. Bu vaad sebebiyle, Ermeniler'in bağımsızlık yolunda faaliyete geçip, intikâm taburları kurarak neticeye varmak istemeleri.

2- Almanya, Fransa'nın yanında özellikle Rusya ve İngiltere'nin Ermeni meselesiyle yakından ilgilenmeleridir. Zira İngiltere, Ermeni çetelerine sığınma hakkı vermekle kalmayıp, onları sempati ile karşılamaları, korumaları, yardım ve destek sağlamaları ve Türkler aleyhine tahrik etmeleridir. Rusya ise, Türkiye'nin olaylardan korkması, paniğe kapılması, zayıflması işine gelmektedir. Çünkü, Doğu Anadolu'da kurulacak olan bir Ermeni devleti her hâl-ü-kârda Rusya'nın nüfuzu altına girecekti. Şâyet Rusya doğrudan doğruya Doğu-Anadolu'ya sahip olamaz ise, Ermeniler vasıtasıyla sahip olacaktı. Rusya'nın bu düşüncesi, 1917 ihtilâli sonrasında daha açık bir şekilde ortaya çıkmış olup, Enver Paşa'nın Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği 18 Kasım 1917 tarihli telgraftan da anlaşılmaktadır. Bu telgrafta konuyla ilgili olarak; "Mütareke görüşmelerinin olumlu sonuçlanmaması hâlinde, Rusya'nın iç karışıklıkları sebebiyle savaşa devam etmesi mümkün olmayacağından, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden başka yerlere göçetmiş olan Ermeniler'in geri dönmelerine müsaade edilmesi, bunların yerleştirilmesi için bir komisyonun kurulması ve komisyonun görevi bittikten sonra Ermenilere muhtariyet tanınması"¹ istenmiştir. Bu talebin gerçekleşmesi durumunda Rusya, kurulması düşünülen Ermeni Muhtar Devleti kanalıyla Doğu Anadolu'ya sahip olmayı plânlamaktadır. Ruslar'ın himâye ve desteğiyle kurulan Ermeni birliklerinin, daha önce Rusya tarafından işgal edilen Doğu-Anadolu topraklarından çekildikten sonra bu yerleri Ermenilere ter-

* Atatürk Üniversitesi, Erzincan Eğitim Fak. Öğr. Üyesi.
1 ATASE, Kls. 340, Dosya, 406-1306, F. 1, 17-18.

ketmesi, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu nüfuz sahası olarak seçtiği düşüncesini güçlendirmektedir.²

Sovyetler'in 9 Haziran 1917 tarihinde yapılan I. konferanslarında "Bağımsız bir Ermenistan Cumhuriyeti kurmak gerekir" denilerek, "İktidarı ele geçirirken acilen Polonya'nın, Finlandiya'nın, Courlande'nin ve Ermenistan'ın kendi kendilerini yönetme ve ayrılma haklarını tanıyacağız" şeklindeki vaatleri, rejimin yerleşmesinden sonra müttefiklerin kaçınılmaz müdahalelerine karşı bu bölgeyi Rusya'nın bir tampon bölgesi haline getirip, daha sonraki bir aşamada bu bölgeyi ele geçirmek arzusunundaydı.³

1895 yılı Kasım ayı başlarında İngilizler'in Ermeni meselesindeki siyasetleri tamamen değişik bir yön almıştır. Zira başlangıçta bunlar, Ermeni meselesine karıştıklarını varsayacak şekilde kendilerini tarafgir ve faal göstermişlerdir. İngiliz konsolosları Ermeni isyancıların elebaşlarıyla samimi ilişkiler içine girmişler ve komite idarecilerinin aralarındaki ve Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki haberleşme işleri de onlar sayesinde mükemmel bir şekilde yapılmıştır. İngilizler Ermenilere maddî destek sağlamaya gayret ederken, Ermeniler de, İngilizler'in Ermeni kanını, Van samanı gibi, çok ucuza satın aldıklarını açıkça ilân etmişlerdir.⁴

İngiltere'nin Ermeniler üzerinde oynadığı oyunun sebebi ise; "Irak'taki fütühatı kuzey ve doğuya karşı genişletmek, Bakü petrolerine vaziyet eylemek ve Asya'da Hint İmparatorluğu etrafında mümkün olduğu kadar vasi bir emniyetli saha ve mıntıkası ihdas eylemek ehemmiyet-i mahsusayı haizdi. İngiltere'nin elinde icap eden vesait-i maddiye de mevcuttu."⁵ Bölgede her bakımdan kendisine muhtaç olacak olan zayıf bir devletin varlığı, İngiliz siyaseti için önem arz etmekteydi. Bu sebeple İngiltere, Ermeni faaliyetlerini desteklemekteydi.

3- Ermeniler'in Avrupa devletlerinin vaatlerine inanarak, bölge nüfusunun çoğunluğunu hiç bir yerde teşkil etmediği, devlet kurmanın alt yapısının bulunmadığı bir ortamda devlet kurma hayâline kapılmaları, bu sebeple Avrupa'da ve Anadolu'da bir çok teşkilat kurarak, bu teşkilatlar vasıtasıyla diğer Ermenilere "Milliyetçilik" ve "Hürriyet" fikirlerini benimsetip, bir maceraya sürüklemiş olmalarıdır.

Türkler, seferberlik ilânı sebebiyle askere giderken, Ermeniler kendilerini yabancı ülkelerde göstermek veya evlerine gizlenmek suretiyle

2 ATASE, Kıs. 152, Dosya, 376-681, F. 8-4, 5, 6, 7; Kıs, 524, Dosya, 706, 2044, F. 44-2.

3 AFANASYAN, Senge, L'armenie L'azerbaidjan Et La Georgie de L'indépendance a l'ins-tauration du Pavvoir Soviétique (1917-1923) Paris, 1981, s. 35.

4 SÜSLÜ, Azmi, Ermenilerin Yaptıkları Katliâmlar, Ank. 1986, s. 36-38.

5 LARCHER, Büyük Harpte Türk Harbi, C. II., İst. 1928, s. 382.

askerden kaçmayı veya "Bedel-i Nakdî" ücreti olan kırkûç Osmanlı altınının yarısını ödemek için Diyakos (Din adamı) kisvesine bürünerek taş, ağaç kovuklarını kilise gösterip, buralarda görevlendirilerek, askere gitmekten kurtulup, seferberlik sebebiyle Türk erkek nüfusunun azaldığı çevrede katliamlar yapmışlardır. Yol taburları ve diğer birliklerden kaçan Ermeniler'in de bu gruplara katılmasıyla, katliamların boyutu da büyümüştür. Erzincan Piskoposluğu ile bazı evlerin mahzenlerinde binden fazla Ermeni'nin yakalanması, Ermeni evlerinin bodrumlarında, kiliselerin mahzenlerinde etrafı duvarla örülüp özel şekilde hazırlanan kiler durumundaki depolarda en az bir yıl yetecek kadar erzağın depo edilmesi, daha savaş başlamadığı halde bir hazırlık içinde olduklarını doğrulamaktadır.⁶ Bu hazırlıkların yapılmasında, Ermeniler'in askere gitmesine mani olmakta, savaşın çıkma belirtileri üzerine halktan alınması öngörülen yardımların verilmemesinde Papaz ve Piskoposların büyük rol oynadığı görülmüştür.

Ruslar, henüz Doğu Anadolu topraklarına girmeden önce, Kafkas sınırları boyunca, zaman zaman orduda kullanılan hayvanların yiyeceklerini temin etmek maksadıyla sınırı geçtikleri, Türk toprakları üzerinde küçük çapta ta olsa bazı fiillerde buldukları görülmüştür. Erzurum Valisi Reşid Bey'in 19 Eylül 1328 (2 Ekim 1912) tarihinde Dâhiliye Nezâretine gönderdiği telgrafta; "Rus jandarmalarından Erşak'ın ondört günlük pasavan (sınır geçiş belgesi) ile hududu geçerek, Velibaba civarında hayvanat-ı mesruka taharri etmesi için Kütek mevki pasaport me'murundan ruhsat istemiş ise de, ruhsat verilmediği Pasinler Kaymakamlığı'ndan bildiriliyor. Rusya hükümeti, hudut boyundaki ahaliye ondört günlük pasavan vermekte ise de böyle me'murinin bu varakalarda gelüp gitmelerine dâir bir emr-i kaydı bulunmadığından..."⁷ bahsedilmektedir. Başka bir belgede ise; yukarıda belirtilen şikayet durumu Hâriciye Nezâretine bildirilmiş olup, gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁸ Ruslar'ın henüz daha bir savaş hâli yokken, sınırları geçmesinin iki sebebi olabilir. Bunlardan biri; 1877-1878 Osmanlı-Rus harbiyle birlikte, Rus Ermenileri'nin Anadolu'daki Ermeniler ile kurduğu irtibatın bu şekilde devam ettirilmiş olması, ikincisi ise, sınır boylarındaki askerî birliklerin yiyecek ihtiyacını karşılamak veya Anadolu'daki Ermenilere malzeme yardımında bulunmaktır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeniler, Anadolu'nun birçok mahallinde olduğu gibi, Erzincan'da da teşkilatlandıkları, silah ve cephane stoku yaptıkları anlaşılmaktadır. Zira Erzurum Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 13 Mart 1329 (26 Mart 1913) tarihli telgrafta bu

6 Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekat-ı İhtilâliyyesi (İflân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonrası), İst. 1332, s. 176-179.

7 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 3/26.

8 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 3/27.

husus te'yid edilerek; "Erzincan'ın Sormuşoğlu Mahallesi'nde bir Ermeni hanesi derununda bomba patladığı haber verilmesi üzerine, derhal me'murin-i inzibatiye ile bizzat azîmet ile hâne derununda henüz hüviyeti tayin etmeyen iki zükûr (erkek) Ermeni'nin parça parça olduğu ve bir kadının da mecruh bulunduğu gibi, bombanın şiddetinden hânenin yıkılmış idüğü görüldüğü ve enkaz altında daha başka cesed ve bombalar bulunması ihtimâline karşı fedakar-ı lâzime ittihaz ve murahas vekili efendi de celbedilerek bomba ve cesedler irae ile tahkikatın ikmaline çalışmakta bulunmuş idüğü iş'ar bu vesile ile mahal-i aşayış adına bir hal bile vukua gelmediği ilâveten izbâr kılındığı gibi müteâkiben mezkur mutasarrıflıktan aldığı diğer bir telgrafnâmede de geçenlerde Tercan te'babetine tayin olunup Erzincan'dan mufârat eden ve şimdi Tercan'da bulunması lâzım gelen Saisyân Efendi, Erzincan'da bulunduğu müddetce bazı Ermenilere bomba i'mali ta'lim etmiş olduğu ihbar edildiği bi'l-beyan icray-ı icabı bildirilmiştir"⁹ denilmektedir. 31 Mart 1329 (13 Nisan 1913) tarihli şifrede ise, bu patlamanın bomba i'mali esnasında meydana geldiğinin anlaşıldığı Onuncu Kolordu Kumandanı Ferik Muhlis Paşa'dan öğrenilmiştir.¹⁰ Ayrıca 1 Nisan 1329 (14 Nisan 1913) tarihli şifre telgrafnâmede ise; "Bombanın patladığı hânedeki icra edilen hafriyat neticesinde milletçi bir Ermeni daha enkaz altından çıkmış ve on adet el bombası, bir kutu kalverat da potas yerli dökmesi, memeli el bombası mevâdd-ı muhrîbeyeyi havi bir kutu, bir mavzer rovelveri, birkaç tane domdom kurşunu bulunduğu, maktulünün üçü de Erzincan'ın yerli ahâlisinden olduğu ve hükümetçe tahkikat ve taharriyata devam edildiği ma'ruzdur."¹¹ denilmektedir.

Erzincan'da bombanın patladığı ev sahibinin, Erzincan Ermeni esnaflarından olduğu ve bu esnafın dökümcülük ile uğraştığı, şahsın dükkanında yapılan arama sonunda, biri üç memeli ve diğeri vida kapaklı iki adet el hançeresiyle dört santimetre uzunluğunda hançere fitili bulunmuştur.¹² Bu belgelerden anlaşıldığına göre bomba, patlama sonunda ölen dökümcü Ermeni esnafının dükkanında i'mal edilmiştir. Ermeniler'in kahir ekseriyeti san'atkâr olduğundan, bölge dışından te'min edilemeyen veya mahallinde i'mali mümkün olan silahları kendi imkanlarıyla yaptıkları anlaşılmaktadır.

Ermeniler'in silahlı bir iç çatışmaya hazırlandıkları yukarıda bahsedilmeğe çalışılan olay neticesinde açığa çıkmış olup, silahlanma hususunda ihtiyaç duydukları malzemeleri Trabzon üzerinden Erzincan'a getirdikleri de yine bu bomba tahkikatı sonunda ortaya çıkmıştır. Zira; Erzurum Valisi Reşid Bey'in 3 Nisan 1329 (16 Nisan 1913) tarihinde Da-

9 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 3/25.

10 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 118/1.

11 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 118/2.

12 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 118/4.

hiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta; "3 Nisan 329 hadise-i cinaiyeye aid tahkikat esnasında Erzincan tüccarından Mumcuyan Serkis Efendi'nin damadı olup, Trabzon'da komisyonculuk ile meşgul bulunan Rupen Efendi'nin kalver duponas ve dinamit vesaire gibi mevadd-ı muhribeyi çivi fiçileri derununda Erzincan'a sevk ve ithal eylemiş iddüğü haber verildiği şimdi Erzincan Mutasarrıflığından bildirilmesi ile derdest icra olunan tahkikat bir kat daha tevsi' ve tenvir edilebilmek üzere bu bapda tahkikat ve inde'l-icab taharriyat icrası lüzumu Trabzon vilayetine yazıldığı ma'ruzdur"¹³ denilmektedir. Reşid Bey'in bu telgrafına verilen cevapta ise özetle; "Olayın ehemmiyetine müsait surette adliye ve mülkiye ile birlikte hareket edilmesi, Erzincan haricinde yapılacak olan tahkikatın bile mümkün olduğu kadar kanunlar muâhecesinde yapılmasına dikkat edilmesi lüzumu"¹⁴ istenmiştir.

Erzincan'da meydana gelen bomba patlaması hadisesi üzerine, bir kısım Ermeniler olayla ilgili görülerek tevkif edilmiştir. Bunun üzerine Piskopos Simpad, Ermeni Patrikliği'ne 29 Nisan 1329 (12 Mayıs 1913) tarihinde bir telgraf göndererek, bu telgrafta; "Evvel ve ahir arz olduğu vechle, bomba meselesi iştiyalinden telef olan üç dört kişinin teşebbüsât-ı şahsiyeleri olduğunu bura hükümetince tebeyyin ve ilân olmuş iken, şimdi onüç biçâre Ermeniler taht-ı tevkife alınmış, bunların ma'sumiyetlerine kaviyyen emin olduğumuzdan mahbusiyetlerinin devamı, mağduriyetlerini daimî bulunduğundan tahliyesinin tesri'i zımında icabının icrası cemiyetimiz namına istirham ve intizar olunur efendim"¹⁵ diyerek yardımda bulunulması hususunda gayret göstermiştir. Piskoposun bu telgrafi göndermesinin asıl maksadı, Avrupa devletlerinin dikkatini bölgeye çekmek, daha önceki tarihlerde birçok defalar ve birçok yerde yapıldığı gibi Avrupa devletlerinin koruyuculuğunu Erzincan'da da te'min etmektir.

Piskopos Simpad'ın bu teklifi kabul görmüş olacak ki; Dahiliye Nezâreti'nden 6 Mayıs 1329 (19 Mayıs 1913) tarihinde Erzincan Mutasarrıflığı'na bir telgraf gönderilerek, "Bomba hadisesininin adliyece suret-i tahkik ve telakkisi hakkında tedkikat-ı icra ile ve hilâf-ı kanun hiç bir muameleye meydan vermemek üzere nezâreti adliyece oraya i'zam olunan İstinâf Müdde-i Umûmisi'nin binnetice tedkikatı ile müstenid olmayanlar var ise, bunlar ile meznunen mevkuf bulunanlar meyanında tevfi'an delail ve emâret-i maddiyeye mevkufiyetleri caiz olmayacağından bu babdaki istidlâad olanların acilen iş'arı"¹⁶ gerektiği bildirilmiştir.

Erzincan Ermenileri'nin niyetleri bomba olayı sebebiyle açığa çıkması

13 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 3/28.

14 Başbakanlık Arşivi, a.g. belge.

15 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 3/29.

16 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 3/30.

üzerine, Erzincan Ermeni tâcirlerine "boykotaj" ilân edildiği¹⁷ ilgililere şikayet edilerek bildirilmesi üzerine, konu Erzurum Valiliği'nden sorulmuş, Vali Reşid Bey 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913) tarihli telgrafında; "Erzincan'da boykotaj ilânı hakkındaki ihbar sebebinden hilâf-ı hakikat olup, anasır arasında kemâkân musâfat mütekâbili mevcut ve ahz ve ita hususunun da sevabı vechle bilâ tefrik sabit ve cari iddiği cevaben Erzincan Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir. Bir müddetten berü, bazı kimşelerin bu kâbil erâcif neşri itiyâdında buldukları ma'ğlum olmasına göre işbu ihbarında o gibilerin ihtirââtından ibaret olması derkâr idduğünden ona göre tekzibi ma'ruzdur"¹⁸ cevabını vermiştir.

Bomba olayıyla ilgili olarak 14 Mayıs 1329 (2 Mayıs 1913) tarihinde Reşid Bey Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir telgrafta; "Erzincan'da bulunan istinâf müdde-i umumisinden alınan ma'lumata göre, bomba meselesine aid tahkikatın harf-ı asâr ve vesaika müstenid olarak icra kılınmakta olan ta'mikati bi'l-ikmâl maznunen mevkûf bulunanlardan üç ve elde edilemeyen iki ki, beş şahsın cinayet ve birinin kabahatle kulüp hey'et-i idâresinden olup, cemiyetler kanunu ahkâmına muhâlif hareketleri anlaşılan beş kişinin de haps ile lüzum-ı muhâkeme ve diğerlerinin dahi men'i muhakemelerine karar verildiği ve evvelce tevkifleri istirdad edilen dört şahıstan başka bu kerede gerek men'i muhakeme ve gerek kabahat kararlarıyla altı kişinin dahi tahliyeleri icra kılındığı anlaşılmış ve muâmelat-ı mütebakiyenin ifası zımmında mumâileyhin merkez vilâyete müteveccihen hareket eylemiş olduğu ma'ruzdur"¹⁹ demiştir.

Erzincan'da Sürp Agop kilisesine gömülen binlerce bombanın olduğu, Ermeni komitacıların kilise mahzenlerini silah deposu olarak kullandıkları yukarıda belirtilen bomba patlaması hâdisesi üzerine açığa çıkmıştır. Bu hâdisiye üzerine Erzincan Piskoposu Patrikhâne tarafından Kemah'a tayin edilmiş ve bu Piskopos, Kemah'da Karni, Çanlı Vank köylerinden etrafına topladığı Ermeniler ile çevrede katliamlar yaparak yeni bir isyânın çıkarılması eşiğindeyken, bunların içine sızmış olan asker kaçağı konumundaki kişiler tarafından haber alınması üzerine Kasım 1914'de isyân hareketi çıkmadan önlenmiştir.²⁰ Olay ile ilgili yapılan soruşturmada; Erzincanlı Papasyan Dikran ifadesinde: "Üç beş gün daha geçmiş olsaydı, komiteler aldıkları tertipler sonunda bütün Erzincan'ı ateşleyeceklerdi" diyerek, birçok yerde mazgallar, menfezler, yeraltı tünelleri inşa edildiği görülmüştür. Halkın maneviyatını kırmak için yalan yanlış haberler çıkarıldığı görülmüştür.²¹

17 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 118/4.

18 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 118/3.

19 Başbakanlık Arşivi, DH-SYS. 118/5.

20 Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekat-ı İhtilâliyesi, s. 179.

21 ATASE, Kls, 2820, Dosya, A-69, F. 3-33.

Erzincan'da meydana gelen Ermeni hadiselerinin yanısıra, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine savaş hazırlıklarına başlamış olması, Doğu-Batı bağlantısı üzerinde bulunan Erzincan'ın konumu bu askerî hazırlıklar açısından elverişli bulunması sebebiyle, Erzincan'ı Batı'ya bağlayan geçitlerin kış şartlarında güçlük çıkarması düşüncesinden hareketle 3. Orduya bağlı 3. Kolordu'nun kış bastırmadan Erzincan'a intikal ettirilmesi kararlaştırılmış olup, ihtiyaç hâlinde Konya ve Ankara'dan bu bölgeye vasıta nakli yapılacağı Dâhiliye Nezâreti'nin 7 T.sani 1330 (20 Kasım 1914) tarihli telgrafından anlaşılmaktadır.²²

İç sıkıntılarının yanında savaşın getirdiği sıkıntılar da Erzincan'da önemli rol oynamış olup, zaman zaman yiyecek yardımlarının yapıldığı görülmektedir. Bu cümleden olarak; 13 Şubat 1330 (26 Şubat 1915) tarihinde 158.567 Kg. muhtelif malzeme²³, 3 Şubat 1333 (16 Şubat 1917) tarihine kadar ise; "7.735 kilo dakik, 3.699 kilo peksimet, 46.819 kilo arpa, 200.000 kilo pekmez, 4.513 kilo yağ, 3.730 kilo kavurma, 642 kilo üzüm ki, ceman 67.043 kilo erzak ile 508 adet koyun derisi, 1530 adet mintan, 457 çift çorap, don , 4 adet harar-ı Erzurum, 2.374 kilo arpa, 8069 kilo buğday, 1.880 kilo kavurma ki, ceman 12.324 kilo erzak ile 260 kilo yapağı ve 282 adet keçi derisi, 213 adet koyun derisi, 16 adet sığır ve deve gönü, 50.506 kilo dakik, (ayrıca yine) 1.747 kilo dakik, 1.747 kilo piriç, 12.129 kilo buğday, 13.430 kilo bulgur, 58 kilo kavurma, 179 kilo fasulye, 1098 kilo nohut ki, ceman 79.200 kilo sevk olunmuş ve üç mahale vuku' bulan sevkiyat miktarı 158.567 kilodan ibaret bulunduğu ma'ruzdur."²⁴

22 Başbakanlık Arşivi, DH-İ.UM, E-5/2.

23 Başbakanlık Arşivi, DH-İ.UM, E, 69.

24 Başbakanlık Arşivi, DH-İ.UM, E-6, 69.